

POGRINDINĖS BEI ALTERNATYVIOSIOS SPAUDOS RAIDAI IR VAIDMUO (1944-1987 m.)

Doc. dr. Arvydas Anušauskas

Vilniaus universitetas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

I. NUO KARINĖS-REZISTENCINĖS IKI DISIDENTINĖS /SAVILAIDOS/ SPAUDOS

Sovietmečiu stiprėjo ir plėtėsi priešinimasis okupacijai įvairiais nesmurtiniais būdais. Siekiant atsispirti nutautinimui, išlaikyti tradicines tautines vertybes, istorinę atmintį, tikėjimą, atmesti valdžios brukamą gyvenimą ir ideologiją, ginti žmogaus teises, reikėjo spaudos, kuri atspindėtų realius gyvenimo reiškinius. Ne kiekviena priespauda patyrusi tauta gali pasigirti tokia gausia pogrindžio spauda, kokia buvo leidžiama okupacijų metais Lietuvoje. Iš 100 metų XX amžiuje lietuviška spauda buvo leidžiama tik 33 metus, esant nepriklausomai Lietuvos valstybei. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai vėl atgijo tvirtas tradicijas Lietuvoje turintis laisvas spausdintas žodis.

Lietuviška karo žurnalistika ir karinė-rezistencinė spauda

1944 m. šiuos uždavinius įgyvendinti ėmėsi ginkluoto pasipriešinimo dalyviai. Ypač aktualus tapo visuomenės švietimas, nes jos moralinius orientyrus negailestingai naikino sovietinė propaganda. Partizanų apygardos ir rinktinės leido laikraščius, įvairius proginius atsišaukimus, kuriuos platino tarp gyventojų. Spaudoje buvo aprašomi svarbesni vietos įvykiai, baudėjų įvykdytos egzekucijos, partizanų kovos, paminimos valstybinės ir religinės šventės. Daugelis partizanų, nors tai buvo mažai išsilavinę kaimo vyrai, kūrė eilėraščius ir dainas, rašė dienoraščius.

Pirmieji partizanų laikraščiai informavo gyventojus apie padėtį fronte, galimybę atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir patarinėjo, kaip elgtis su naujaisiais okupantais. Partizanų spaudoje daug vietos būdavo skiriama žinioms iš viso pasaulio. Kadangi okupacinė valdžia buvo konfiskavusi gyventojų radijo aparatus, partizanai bunkeriuose klausydavosi perduodamų įvairiomis kalbomis žinių ir informuodavo kovotojus ir gyventojus apie tarptautinę padėtį. Taigi, okupaciniams laikraščiams skleidžiant melą ir propagandą, partizanų spauda tapo vieninteliu informacijos šaltiniu. Tačiau ilgainiui jai teko imtis vykdyti ir kitas, svarbesnes funkcijas: ne tik informuoti visuomenę, bet ir priešintis nutautinančios, nudvasinančios sovietinės literatūros ir žiniasklaidos srautui. Okupacinei valdžiai iš bibliotekų išėmus ir sunaikinus nepriklausomybės metų knygas, partizaniniai leidiniai liko vieninteliais tautinės kultūros puoselėtojais, lietuviškojo mentaliteto ir tradicijų saugotojais. Tai ir nulėmė partizanų kūrybos žanrinę įvairovę.

1945-1946 m. formuojantis stambesniems partizaniniams junginiams (rinktinėms ir apygardoms), partizanų laikraščiai jau buvo leidžiami visoje Lietuvoje. Įvairių pavadinimų, skirtingais tiražais ir su pertraukomis laisvas žodis iš partizanų spaudos sklido iki pat ginkluoto pasipriešinimo pabaigos. Vieni leidiniai, žuvus jų leidėjams, kartais nustodavo eiti, bet vėl gimdavo nauji. 1947 m. visos partizanų apygardos (išskyrus Vyčio, kur laikraštis ėjo nereguliariai) turėjo periodinį savo spaudos leidinį, o kai kuriose jų laikraštėlius leido ir rinktinių štabai. LLKS susikūrimas 1949 m. davė postūmį suaktyvinti partizanų spaudos leidybą. Pirmą, reikšmės turėjo partizaninės taktikos pasikeitimas - maksimalus kovinių akcijų apribojimas ir visuomeninės veiklos išplėtimas, tai yra perėjimas, kiek įmanoma, prie nesmurtinio pasipriešinimo. Antra, imta centralizuotai rūpintis spaudos leidyba ir platinimu. Stipresni leidiniai buvo siunčiami aukštesniems štabams ir skleidžiami kituose regionuose. Silpnesni partizanų padaliniai pasidaugindavo juos vietose arba savo leidiniuose panaudodavo aktualesnius straipsnius. Vyriausiosios vadovybės spaudos leidiniu tapo plačiau visuomenei skirtas laikraštis „Prie rymančio Rūpintojėlio“, o pareigūnams numatyta leisti diskusinio-informacinio pobūdžio LLKS tarybos biuletėnį.

Kai kurie mašinraštiniai leidiniai buvo spausdinami vos 50 egz. tiražu, tačiau stipresni štabai turėjo tipografinę spausdinimo įrangą ir spausdino laikraščius 5 tūkst. egz. tiražu. 1950 m. Pietų Lietuvos srities vadas A. Ramanauskas su Dainavos apygardos vadu L. Baliukevičiumi pradėjo leisti rusų kareiviams skirtą laikraštį rusų kalba „Svobodnoje slovo“^[1], kuriame aiškino partizanų kovos tikslus. Ilgiausiai ėjo Kęstučio apygardos laikraštis „Laisvės varpas“; nuo 1946 iki 1953 m. pavasario išleisti net 176 numeriai. Laikraščio leidyba buvo organizuota taip: du kartus per mėnesį ryšininkas veždavo surinktą medžiagą eiliniam „Laisvės varpo“ numeriui laikraščio redaktoriui, o šis pagal sudarytą grafiką suredaguotus, taip pat ir savo parašytus straipsnius per ryšininką perduodavo partizanų spaustuvei. Laikraščio tiražas išaugo iki 1 500 egz. 1948 m. išdavus slėptuvę, leidėjai susisprogdino, tačiau laikraščio leidyba nesustojo: po mėnesio Vasario 16-osios proga buvo išleistas mašinėle spausdintas eilinis numeris. „Laisvės varpas“ tapo daugiausia numerių išleidusiu partizanų periodiniu laikraščiu. Nedaug atsiliko ir Žemaičių apygardos leidinys „Laisvės balsas“, kurio išėjo 166 numeriai. Kiti partizanų padaliniai teįstengė išleisti po keliasdešimt (o kai kurie - vos 3-4) laikraščio numerių. Laikraščiai buvo dauginami dabar jau mažai žinomomis priemonėmis: rašomąja mašinėle, rotatoriumi (didžiausia pogrindžio spaudos dalis buvo dauginama šiuo būdu), šapirografais ar tipografiniu būdu (tik nuo 1950 m. Vakarų srities Kęstučio ir prisikėlimo apygardos pradėjo leisti savo spaudą iškiluoju tipografiniu būdu). 1944-1952 m. į MVD-MGB rankas karinių-čekistinių operacijų metu pateko 577 rašomosios mašinėlės ir spaudos dauginimo aparatai^[2].

Pogrindžio spaudos leidimo sunkumai ir pavojai visos Lietuvos partizanams buvo panašūs. Kiek reikėjo pastangų, norint pogrindžio sąlygomis išleisti laikraštį, galima suprasti iš partizanų prisiminimų ar jų susirašinėjimo. L. Baliukevičius 1949 m. savo dienoraštyje rašo: „Vasario 16-osios proga žadėjom bent 4 lapų „Laisvės varpą“ išleisti, bet atrodo, išleisim tik vieno lapo, nes nėra popieriaus. Kaip užkerėta: turim tušo, matricų - neturim popieriaus, turim popieriaus - neturim tušo ar matricų^[3]“. Maironio rinktinės vadas Povilas Morkūnas 1949 m. prisikėlimo apygardos vadui Leonardui Grigonui rašė: „Atrodo, kad su jais [spaudos dažais] - ateityje bus striukai. Kiek teiravomės iš savo šaltinių, neįmanoma daugiau gauti. Spaustuvių darbininkams yra pranešta, jei pas kurį rastų nors nuo batų tepalo dėžutę spaudos tepalo, tam gresia 25 metai. MVD tepalą smarkiai kontroliuoja“. Problemų kildavo dėl visko: matricų, rotatorių, spaudos dažų, radijo aparatų; rašomoji mašinėlė kainavo virš 8 000 rublių.

Partizanų gretose buvo keletas prieškario metais pasireiškusių talentingų rašytojų ir poetų, tuo pat metu tapusių ir karo žurnalistais, pagrindinės spaudos leidėjais ir redaktoriais: Bronius Krivickas, Mamertas Indriliūnas (žuvo 1945 m.), K. Bajerčius, Kauno universiteto Filologijos fakulteto studentė Diana Glemžaitė (žuvo 1949 m.). Visi šie partizanai savo talentą, kaip ir gyvybę, paaukojo laisvės kovai. Talentingiausias tarp partizanų buvo poetas B. Krivickas (žuvo 1952 09 21 Raguvos miške (Troškūnų r.)), kuris redagavo „Laisvės kovą“. 1950 m. balandžio 12 d. apsuptas bunkeryje nusišovė laikraščio „Aukštaičių kova“ redaktorius B. Kazickas, 1952 m. rugsėjo 21 d. - to paties laikraščio redaktorius B. Krivickas. Viena iš paskutinių stipriausių partizanų spaustuvių sunaikinta 1953 m. sausio 17 d. Kelmės raj. Pužukų km. laikraštį „Vyčių keliu“ leido net 5 000 egzempliorių tiražu. Paskutiniai partizanų laikraščiai - Žemaičių apygardos Dariaus rajono partizanų Petro Oželio ir Felikso Urbono 1959 m. leistas „Knygnešių keliu“ ir buvusios Prisikėlimo apygardos Juozapavičiaus tėvūnijos partizanų Stepono Erstikio ir Kosto Liuberskio 1952-1957 m. leistas „Partizanų šūvių aidas“ buvo spausdinami rašomąja mašinėle keliasdešimties egzempliorių tiražu. Kai kurie leidėjai ir autoriai buvo suimti ir nuteisti, tačiau dauguma jų žuvo. Šiuo metu nustatyti straipsnių autorystę nėra lengva, nes tik labai maža dalis autorių pasirašydavo literatūriniais slapyvardžiais. Toks buvo karo žurnalistų likimas.

Ne mažiau svarbus buvo ir spaudos platinimas. Šį rizikingą darbą daugiausia atlikdavo jaunimas - gimnazistai, studentai. Daugeliui jų už tai teko atsėdėti lageriuose. Vien tik 1947 m. už antisovietinės spaudos leidimą ir platinimą represiniai organai suėmė 640 žmonių. Vienaip ar kitaip dauguma iš 8 tūkst. suimtų inteligentų, moksleivių ar studentų buvo kaltinami pagrindinės spaudos laikymu ir platinimu. Spaudos platinimo reikalu buvo išleista ir keletas instrukcijų, kurios partizanus įpareigojo patiems gyventojams paskaityti ir paaiškinti sudėtingesnius straipsnius.

Ne mažiau rūpesčių kėlė ir išsilavinusių autorių stoka. Per visą partizaninį karą štabų pareigūnai nesiliovė ieškoję inteligentų, galinčių bendradarbiauti pagrindžio spaudoje. Prie partizanų spaudos leidimo daug prisidėjo kaimo mokytojai, studentai, vyresnių klasių gimnazistai, siuntę į mišką savo straipsnius, eilėraščius. Dažniausiai partizanai prašydavo laisvoje spaudoje bendradarbiauti kaimo mokytojus.

Per partizaninį karą Lietuvoje išėjo ne mažiau kaip 54 pavadinimų periodiniai leidiniai ir 18 neperiodinių spaudos leidinių: Aukštaitijoje leista apie 15 periodinių leidinių; Žemaitijoje - apie 10; Dzūkijoje ir Suvalkijoje - apie 13^[4].

Taip pasibaigė karinės-rezistencinės spaudos laikotarpis. Pogrindžio žurnalistai ir karinė-rezistencinė spauda daug prisidėjo, kad būtų ne tik informuojama visuomenė, bet ir ugdomas visuomenės naujas požiūris į Lietuvos demokratines tradicijas, skleidžiama informacija apie 1922 m. Konstitucijos privalumą ir demokratinės respublikos atkūrimo būtinybę. Šiuo atžvilgiu pagrindinė karinė-rezistencinė spauda daugiausia buvo demokratinė savo turiniu, vertinanti ne autoritarinį valdymą, o demokratines tradicijas.

II. LIETUVIŠKA SAVILAIDA 1972-1987 M.

Katalikų bažnyčios kronika. Nuo partizaninio karo pabaigos iki 1972 m. labiausiai paplitusi pasipriešinimo forma buvo lokali pogrindžio organizacijos ir grupės, kurios dažniausiai buvo KGB atskleidžiamos joms išleidus pirmąjį laikraščio numerį ar vos vieną kartą išplatinus atsišaukimus. Bet tik plačiai paskleista informacija apie pažeidinėjamas žmogaus teises darė poveikį sovietų valdžiai ir iš dalies saugojo protestų autorius nuo represijų. Sektinu pavyzdžiu pasirodė rusų disidentų Maskvoje nuo 1965 m. leidžiamas savilaidos informacinis leidinys „Chronika tekuschich sobytij“ (Einamųjų įvykių kronika), kuris spausdindavo informaciją ir apie įvykius Lietuvoje bei kitose respublikose.

1972-ųjų kovo 19 d. pasirodęs pirmasis Lietuvos Katalikų bažnyčios kronikos (toliau tekste - „Kronika“) numeris, buvo naujo pasipriešinimo sovietinei totalitarinei sistemai etapo pradžia, galimybė ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje paskleisti informaciją apie bažnyčios ir tikinčiųjų teisių pažeidimus, apie protesto akcijas dėl valdžios pareigūnų neteisėtos veiklos, apie žmonių persekiojimą dėl politinių ir tautinių pažiūrų ir kt. Tai buvo skaudžiausias smūgis melu, demagogija ir smurtu grindžiamai sovietinei sistemai. Šią pogrindžio leidinio idėją, palaiminant ir pritariant ištremtiesiems vyskupams J. Steponavičiui ir V. Sladkevičiui, įgyvendino kun. Sigitas Tamkevičius. „Kronika“ nuo 1972 m. kovo mėnesio reguliariai (kas 2-3 mėnesiai)^[5] pasirodydavo nauju 40-50 puslapių numeriu, kuriuose buvo aprašomi tikinčiųjų diskriminavimo ir persekiojimo faktai vyskupijose, pateikiami protestų, prašymų ir kitokių dokumentų tekstai su pasirašusiųjų pavardėmis ir kt. Per 17 gyvavimo metų (1989 m. kovo 19 d. išėjo 81-as, paskutinis numeris) „Kronikoje“ buvo paskelbta informacija apie 5 000 tikinčiųjų diskriminavimo atvejų, protesto akcijų ir kitų su žmogaus teisių pažeidimais susijusių įvykių. KGB redakcijos nesusekė, leidinio rengimo ir platinimo nesustabdė, nors buvo suimti ir nuteisti įvairiems kalnimo laikotarpiams lageriuose su „Kronikos“ leidyba ir platinimu, perdavimu į užsienį susiję 5 kunigai, 4 vienuolės ir 8 pasauliečiai (tarp jų ir žymus rusų disidentas Sergejus Kovaliovas). Net ir 1983 m. suėmus pagrindinį leidėją ir redaktorių kunigą S. Tamkevičių, „Kronikos“ leidyba nesustojo, šią našta toliau nešė kunigas Jonas Boruta su profesionalia pagalbininkų vienuolių-lituanisčių komanda^[6].

Sovietų valdžia laikė ideologiškai kenksminga visa, kas buvo spausdinta iki karo Lietuvoje ar vėliau lietuvių emigracijoje, nes tai neatitiko vyraujančios marksistinės koncepcijos. Tokie leidiniai turėjo būti išimti iš visų bibliotekų, vadovėlių, radę kratų metu juos konfiskuodavo ir net baudavo už jų laikymą. Plito draudžiamų knygų, daugiausia išleistų prieškario Lietuvoje ir po karo išseivijos leidyklose Amerikoje bei Europoje, perrašinėjimas, kopijavimas ir platinimas. 1979-1989 m. veikė ir didžiulius tiražus literatūros atspausdino stacionari pogrindžio spaustuvi „ab“, dviejų pasišventusių žmonių, - Vytauto Andziulio ir Juozo Bacevičiaus, įkurta kalno viduryje iškastoje katakomboje. Iš viso iki 1989 m. išspausdinta apie 55 000 knygų egzempliorių^[7].

Pogrindžio spaudos /savilaidos/ plitimas

Po nesėkmingų KGB pastangų išaiškinti „Kronikos“ ir „Aušros“ leidėjus kasmet pasirodo vis nauji pogrindžio leidiniai: „Laisvės šauklys“ (1976; Nr. 1-5, leidėjai - Kęstutis Jokubynas, Antanas Terleckas), „Ateitis“ (1979-1980; Nr. 1-6), „Lietuvos ateitis“ (1981-1983; Nr. 1-7; Povilas Butkevičius, Algirdas Patackas), „Vytis“ (1976-1980; Nr.1-3, Antanas Terleckas, Julius Sasnauskas, juos įkalinus, Nr. 4-6 - Vytautas Bogušis, Robertas Grigas), „Tautos kelias“ (1980-1981; Nr. 1-3), „Perspektyvos“ (1978-1981; Nr. 1-20, Albertas Zvicevičius, Vytautas Skuodis, Nr. 21-22, Albertas Žilinskas, Stasys

Stungurys), „Alma Mater“ (1979; Nr. 1-4 Povilas Pečeliūnas^[8]) ir t.t. Nors jie buvo skirtingų idėjinių pakraipų, bet visi sudarė lietuviškos „savilaidos“ reikšmingas dalis.

Lietuvos pogrindžio spauda gausumu, ypač 1975-1980 m. laikotarpiu, išsiskyrė ne tik SSRS, bet ir Rytų Europoje, o „Kronika“ buvo ilgiausiai be pertraukos ėjęs pogrindžio leidinys Sovietų Sąjungoje.

8 dešimtmečio pabaigoje - 9-ojo pradžioje Lietuvos komunistų partija ir jos valios vykdytojas KGB metė dideles jėgas vis stiprėjančio pasipriešinimo judėjimui slopinti, nevengdami net fizinio susidorojimo. 1985 m. balandžio 4 d. prie savo namo durų Kaune automašinos mirtinai sužalojamas pogrindžio leidinio „Lietuvos ateitis“ redaktorius, buvęs politinis kalinys Povilas Butkevičius. Pogrindinės spaudos, patenkančios į Vakarų, informacijos grįžimas į Lietuvą per užsienio radijo laidas turėjo didelės įtakos visuomenės sąmonėjimui, pilietiškumo ugdymui, baimės ir abejingumo nykimui, demokratiškos vertybių suvokimui.

Net prasidėjus naujiems politiniams procesams, 1986 m. Komunistų partija tebesirėmė teroru. 1986 m. liepos mėnesį suimamas „Pastogės“ ir „Lietuvos ateities“ leidinių redaktorius A. Patackas, 1986 m. lapkričio mėnesį - pusiau legalaus kraštotyrimo sambūrio „Liaudies dainų klubas“ narys ir draudžiamos literatūros dauginotojas bei platintojas Gediminas Jokubčionis^[9]. Bet jau nuo 1988 m. atsiranda nepriklausoma nuo LKP, necenzūruojama alternatyvi spauda: „Atgimimas“, „Sąjūdžio žinios“, „Kauno aidas“ ir kt. Lietuviška spauda išeina iš pogrindžio.

[1] Kašėta, A., Kuodytė, D. Partizanų periodinė spauda. *Laisvė kovų archyvas*. Kaunas, 1994, Nr. 12, p. 77.

[2] *Ten pat*, p. 82-93.

[3] *Ten pat*, p. 83.

[4] *Ten pat*, p. 86.

[5] Burauskaitė, B. The Unarmed Resistance (1954-1990). *Resistance to the occupation 1944-1990*. Vilnius, 2002, p. 39.

[6] Anušauskas, A., Burauskaitė, B. *Baltijos laisvė - Europos atsakomybė*. Vilnius, 2002, p. 29.

[7] Burauskaitė, B. The Unarmed Resistance (1954-1990). *Resistance to the occupation 1944-1990*. Vilnius, 2002, p. 41.

[8] *Ten pat*, p. 44.

[9] Anušauskas, A., Burauskaitė, B. *Baltijos laisvė - Europos atsakomybė*. Vilnius, 2002, p. 50.